

טיפול בחתך בפנים בשבת - האומנם 'פסיקה אנטי-ערכית'?

פתיחה

הרב אורבך: 'אין לעבור על איסור תורה'
'היינו מצפים כי יפסוק לקולא בזה'
כלום חשש הרב אורבך מסיכון מעמדה של ההלכה?
סיום

פתיחה

המחקרים העוסקים באפיון צורת החשיבה של פוסקי ההלכה, מושתתים על הנחת יסוד שפסיקת הלכה אינה רק תוצאה של התאמת האמור במקורות ההלכה לדורותיהם עם המציאות העכשווית, אלא שהפסק משקף גם את דרכו של פוסק ההלכה בפרשנות, מחשבה והנהגה. החוקרים מניחים שהפוסק מפעיל שיקולים שונים לגופה של סוגיה, ואף לגופה של המציאות שמתוכה התעוררה השאלה ההלכתית, ולא פעם הם משפיעים על הפסק לא פחות מהעיון במקורות.

דומה כי כאשר מחקר מסוג זה אינו נעשה בזהירות הראויה, הוא עלול להטיל צל על משקלם המרכזי של השיקולים ההלכתיים ה'רגילים', ולהשכיח הנחות יסוד שהן לחם חוקם של פוסקי ההלכה. ואין הכוונה לזהירות הנובעת ממניעים דתיים ואפולוגטיים: מחוקר ההלכה נדרשת זהירות מקצועית, כפי שהיא נדרשת מכל חוקר משפט. העיסוק במחשבת ההלכה ראוי שייבנה על בסיס ההלכה עצמה¹. במאמר זה יודגמו הדברים דרך עיון בשיטתו של הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל בשאלת הטיפול בחתך בפנים בשבת.

1 על כך עמד פרופ' חיים סולובייצ'יק בספרו 'יינם', ת"א תשס"ג, עמ' 10: 'יש ומכללי ההיסק של הדיסציפלינה נגזרות לפעמים מסקנות בלתי נמנעות, ויש שהם מעמידים קבוצת מסקנות אפשריות שניתן לבחור ממנה. אדם שהגיע לאחת המסקנות הללו אי אפשר לקבוע שאכן הושפע מכוחות חיצוניים, אלא אם כן יש בידינו עובדות, זכרונות או מכתבים למשל, המלמדים שאכן ההשפעות הללו הן שהדריכו את המשפטן אל מסקנתו. אם חסרות הוכחות כאלה, כל הזוקף לגורמים מן החוץ מסקנות שההיגיון הפנימי של המקצוע היה יכול להוביל אליהן, אינו עוסק אלא בסוציולוגיה זולה של המשפט... אי אפשר לו לחוקר לחשוף את משחק הכוחות של אימננטיות והסתגלות, של מסקנה מקצועית והיסק אישי, אלא אם כן ייכנס בעובי הקורה של הסוגיה, ויבדוק את עמדותיהם של בעלי השמועה לפי כללי ההלכה שהיו מקובלים באותה העת, כדי לראות אם מסקנותיהם אמנם עומדות בפני הביקורת'.

הרב אוירבך: 'אין לעבור על איסור תורה'

הרב אוירבך נשאל על ידי תלמידו, הרב פרופ' אברהם סופר-אברהם, כיצד לטפל בחתך בפנים בשבת. לרוב אין בחתך בפנים פיקוח נפש, אך הטיפול בו הוא צורך רפואי. כך כתב הרב אוירבך:

בדבר שאלתו, בנערה שנפצעה ויש לה חתך עמוק בפנים ואין בו כל סכנה, אמנם אם נמנע מלתפור או להדביק את קצוות החתך בשבת עלולה להישאר עם צלקת לא יפה שתקשה עליה להשתדך, וזה עלול לגרום לדכאון נפשי רציני בעתיד.

[תשובה:] אין לעבור על איסור תורה. ואף דשפיר מותר כל אדם להכניס עצמו לסיכון של הרדמה וחבלה של הוצאת דם כדי להתרפא מכתם בפנים שמתבייש ומצטער מזה, מכל מקום אין זה קשור כלל אם מותר לעשות כן בשבת, שהרי לפנים היו אנשים מקיזים דם בשביל בריאות הגוף ואף על גב שהעושה כן בשבת חייב חטאת למאן דמחייב על מלאכה שאינה צריכה לגופה, וגם רבים מסתכנים להביא טרף לביתם ובנפשם יביאו לחמם, אפילו הכי אין לעבור על כך בשבת, אפילו על איסור דרבנן. והכא נמי גם כאן, רק מותר לבקש מרופא נכרי שיתפור את הפצע.²

לכאורה פסק ההלכה הזה פשוט, ונטול משמעות 'ערכית': אין להתיר איסור תורה של תפירה לצורך שאינו פיקוח נפש, שכן רק על פיקוח נפש נאמר שהוא דוחה את כל התורה³, ולא על חולה שאין בו סכנת נפשות. ואפילו אם נשקפת סכנה לאחד האברים, אין בכך להתיר איסור תורה אם אין כאן פיקוח נפש⁴. עם זה, מותר לבקש מגוי לחלל שבת עבור החולה, שהרי אמירה לגוי לחלל שבת לצורך חולה שאין בו סכנה הותרה באופן גורף⁵.

הרב אוירבך העלה שני צדדי היתר אפשריים, אך הוא דחה את שניהם: הטיעון הראשון היה שתפירה בגוף האדם אינה אסורה מן התורה כיוון שזו אינה דרך תפירה⁶,

2 שאלות ותשובות מנחת שלמה תניינא (חלקים ב-ג), ירושלים תש"ס, סימן לה אות ב. הרב א"ס אברהם הדפיס את התשובה גם בספרו נשמת אברהם, ירושלים תשס"ז, סימן שמ, ס"ק ז, סעיף 3-2, עמ' תקפא-תקפג.

3 יומא פב, ב - פה, ב; רמב"ם הל' יסודי התורה ה, ב והל' שבת ב, א; טור ושו"ע או"ח שכט, א ווי"ד קנז, א.

4 רמב"ן ע"ז כה, ב ד"ה עין; רשב"א שבת קכט, א ד"ה וכל זה; טור ושו"ע או"ח שכח, יז.

5 גמרא שבת קכט, א; רמב"ם הל' שבת ב, י; טור ושו"ע או"ח שכח, יז.

6 הצעה זו, שנדחתה על ידי הרב אוירבך, התקבלה על דעתם של פוסקים אחרים: הרב יחזקאל אברמסקי (מובא בספר תורת היולדת פרק לד הערה לח), הרב אליעזר יהודה ולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר כרך כ סימן יח, א; וכן טו, ירושלים תשמ"ה, סימן כה, ז), הרב משה שטרנבוך (שו"ת תשובות והנהגות ג

על כך השיב הרב אורבך שגם תפירה בגוף האדם נחשבת דרך תפירה⁷. הטיעון השני היה שתפירה המחברת זה לזה שני גופים המחוברים זה מכבר, ורק באזור מסוים הם מנותקים, אינה נכללת באיסור תופר⁸, על כך השיב הרב אורבך שאין די בסברה זו בשביל להקל⁹. נמצא שלדעתו יש בתפירה איסור תורה או לפחות ספק איסור תורה, שאין להתירו אלא לצורך פיקוח נפש. כך פסק גם הרב יוסף שלום אלישיב זצ"ל¹⁰. הרב שמואל הלוי ואזנר זצ"ל נשאל שאלה דומה ונמנע מלהכריע¹¹.

'היינו מצפים כי יפסוק לקולא בזה'

כאשר נותחה פסיקה זו על ידי חוקר תורני איש אקדמיה¹², היחס אליה קיבל תפנית. בתחילת דבריו הוא כותב:

מתשובה זו נראה כי אף על פי שלכאורה עומדים כאן ערכים חשובים, כגון יופייה של הנערה, צער רב בניסיונות שידוכיה בעתיד, וכן חשש לדיכאון, לא

סימן קג ד"ה (וכל). וראו עוד את ניסוח הדברים בדברי הרב בן ציון אבא שאול (אור לציון ב סי' לב, הערה 10). בנושא זה מעניינת התפתחות דעתו של הרב יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל, תלמידו המובהק של הרב אורבך ומחבר הספר שמירת שבת כהלכתה: במהדורת תשכ"ה של ש"כ לא מצאנו בדבריו התייחסות לנידונו (ראו פרק כב סעיף טו וסביבתו). במהדורת תשל"ט כתב שלא מצאנו איסור תופר בגוף האדם (פרק לה הערה סב), ובמהדורת תש"ע, שהוציא לאור לקראת פטירתו, אימץ את דברי רבו ואסר תפירה במקרה כזה, תוך הבחנה בינה ובין הדבקה (פרק לה סעיף כה והערה 10).

7 מנחת שלמה, שם: 'ואף על גב שאין דרך לתפור בגוף האדם [אלא] רק אם נתקלקל, דהיינו לחולה או מי שקיבל מכה, מכל מקום אין זה חשיב כאילו אין דרך תפירה בכך, דמאי שנא מכותב שפסק הרמב"ם בפ"א מהל' שבת הל' ט"ז שהכותב על בשרו חייב משום כותב אף על גב דאין רגילים כלל לכתוב על בשר אדם. וגם ניירות ועצים אין דרכם כלל בתפירה, ואפילו הכי חייב, משום שדרכן בדבק. וכל שכן בנדון דידן, שתופר ממש כדרך התופרין, והכל מתחבר ונעשה אחד'. על כך יש להוסיף שבקרב הרופאים תפירה בגוף האדם מצויה מאוד, והשאלה שנשאלה עוסקת בתפירה על ידי רופא.

8 גם דעה זו נתקבלה על דעתו של הרב שטרנבוך (לעיל הערה 6 ד"ה וביותר), אף שהגדרתו שונה מעט מזו של הרב אורבך.

9 מנחת שלמה, שם: 'אפשר דכיון ששני חלקי העור והבשר שנפרדו עדיין הם חיים יחד, לכן אינם חשובים כנפרדים זה מזה ורואים אותם גם עכשיו כמחוברים, וגם הרי מה שיתחברו ויתקיים אחר כך הוא גם כן רק מפני זה. מכל מקום אין להקל משום כך רק מסברא ולא לחשוש כלל לאיסור תורה, ואין היתר לתפור בשבת אלא במצב של פיקוח נפש'.

10 מובא בשמו בנשמת אברהם (לעיל הערה 2) עמ' תקפד. וסיים בעל הנשמת אברהם: 'והוסיף לי הגאון שליט"א [הרב אלישיב]: לפני שאתה מוציא אותו לסקילה, תבוא לשאול עוד הפעם!'

11 שו"ת שבט הלוי כרך ט סי' עד אות ה.

12 הרב ד"ר אמיר משיח, הלכה בתמורות הזמן במשנתו של הרב שלמה זלמן אורבך, רמת גן תשע"ג, עמ' 103.

ראה הרשז"א להתיר טיפול רפואי שמטרתו אסתטיקה במחיר חילול השבת. כל הערכים הללו ניצבים מול איסור תפירת החתך בשבת, לאלה הטוענים כי יש בזה איסור מן התורה, ולכן הרשז"א דחה אותם. אף על פי שהיה ער לסכנות ולבעיות העתידיות הצפויות בעתיד, הוא הכריע כי 'אין לעבור על איסור תורה'. אך עם זאת, נאמן לשיטתו ההומניסטית, השאיר פתח שיסדיר את הבעיה האסתטית למעשה, וכתב ש'מותר לבקש מרופא נכרי שיתפור את הפצע'.

בהמשך דבריו אותו חוקר מנגיד בין שתי גישות הלכתיות אפשריות, אותן הוא מכנה 'גישה פורמליסטית' ו'גישה ערכית'. הגישה הפורמליסטית נצמדת להלכה ה'פורמלית', כפי שהיא עולה מן המקורות. לעומתה, הגישה הערכית מבצעת שינויים בהלכה כדי לבטא ערכים שונים. מכיוון שלפי אותו חוקר התגלה הרב אורבך בתשובות אחרות כ'בעל גישה ערכית', התשובה המדוברת מעוררת קושי:

המקרה 'הבעייתי' בדוגמאות שהובאו לעיל, היא הפסיקה האנטי-ערכית, שבה אסר הרשז"א תפירת חתך בפניה של נערה שנפצעה בשבת, אף על פי שהוא עצמו העלה מספר ערכים כמו קושי בעתיד להשתדך בשל צלקת לא יפה שתישאר בפני הנערה אם לא יתפרו את החתך בשבת, או אפשרות שיתפתח 'דיכאון נפשי רציני בעתיד'. **מהיכרותנו עם הרשז"א מפסיקות קודמות שבהן הוא העלה את האדם, כבודו ורצונותיו על נס, היינו מצפים כי יפסוק לקולא גם כאן, אך הוא לא עשה כן**¹³.

דומה שציפייה זו, כי הרב אורבך יגלה נאמנות לשיטתו המוקירה את האדם, כבודו ורצונותיו, ויתיר איסור תורה במקום שאין בו פיקוח נפש - יותר משהיא מלמדת על הרב אורבך עצמו, יש ללמוד ממנה על אופי המחקר. המחקר מעמיד את הערכים במרכז, ורואה במקורות מעין 'חומר גלם' שבאמצעותו מגשים פוסק ההלכה את הערכים שהוא מאמין בהם. ספק אם הרב אורבך עצמו היה מצליח להבין את הדיון על גישתו ההלכתית, כאשר הדיון מנותק ממקורות ההלכה ומעקרונותיה.

כלום השש הרב אורבך מסיכון מעמדה של ההלכה?

כפי שראינו לעיל, החוקר כתב: 'היינו מצפים כי יפסוק לקולא בזה, אך הוא לא עשה כן'. אם כן, כיצד הוא מיישב את הפער בין הציפייה למסקנה? הקושי מוצא את יישובו באותה דרך שבה נוצר - דרך השיח הערכי:

במקרה זה, שהרשז"א הכריע בו לחומרה, יש משום ערך שרצה לחזק. ההלכה קבעה מפורשות כי 'פיקוח נפש דוחה שבת', אך צריך לזכור שעל פי ההלכה

13 משיח, שם, עמ' 110. ההדגשה שלי.

היהודית רק פיקוח נפש דוחה את השבת - בזאת מדגישים את ערך החיים, שהוא כה נעלה עד כי הוא דוחה את התורה כולה, ובתוכה את השבת. מכאן יוצא שאין שום ערך אחר שהשבת נדחית מפניו, יהא אשר יהא, וזה מה שהרשז"א רצה להדגיש. בעיות אסתטיות או קשיים בעתיד בשידוך, חשובים ככל שיהיו, אינם כאלה שדוחים את השבת. ושוב, הרשז"א חושש כי אם יכריעו בזה להקל, **עלול להיווצר כאן קושי** של קביעת ערכים אחרים ללא אמות מידה אובייקטיבית-ביקורתית-הלכתית, **ויסתכן מעמדה של ההלכה הנורמטיבית המסורתית**. על כן, במקרה של ערכים מתנגשים, כמו אסתטיקה לעומת דיני השבת, ההלכה קבעה שלשבת דין הבכורה. לכן פסק הרשז"א לחומרה, תוך שימוש בפרשנות דווקנית-פורמליסטית, אך המניע שלו היה טלאולוגי מובהק: לחזק את ערך השבת¹⁴.

לדבריו ההחמרה של הרב אורבך נובעת מחשש מכך שאם יקל, עלולה להיווצר בעיה: 'יסתכן מעמדה של ההלכה הנורמטיבית המסורתית', ובמיוחד ייפגע 'ערך השבת'. לדעתו אלמלא חשש הרב אורבך מסיכון מעמד ההלכה והשבת, היה יכול לממש את ציפיות החוקר ולהקל באיסור תורה לשם הערכים ההומניסטיים שהאמין בהם. אך בחינה הלכתית פשוטה של דברי הרב אורבך מעלה שהם נובעים כמעט במישרין ממקורות ההלכה, ואינם תלויים בשיקול דעת ערכי אלא בשיקול דעת למדני גרידא, שאותו אכן הפעיל הרב אורבך, וכמתואר לעיל. הדיון הלמדני מוכיח שאם היה הרב אורבך נוקט דרך של פרשנות ערכית בלתי-פורמליסטית, הוא היה יכול בקלות להתבסס על סברות ההיתר שהוא עצמו העלה, ולהקל, אך שיקול דעתו הלמדני שלל את הסברה הזו, ולא נותר לו אלא להחמיר. פסיקה זו חפה אפוא מכל חשש לסיכון מעמד ההלכה, ואדרבה, דווקא ההחמרה בנידון רגיש זה מעידה על אי-התחשבות בשיקולי פופולריות.

סיום

דומה שאין חולק על חשיבות האפיון של שיטתם של פוסקי ההלכה השונים - הן בניתוח המקורות, הן בניתוח המציאות שבאה לפניהם. הבדלים רבים יש בין פוסקי ההלכה, ולא הרי זה כהרי זה. הצד השווה שבכולם שהם רואים עצמם מחויבים לעיקרי ולפרטי ההלכה, ובתוכם להבחנה בין הלכות פסוקות שאינן מסורות לשיקול דעת ובין עניינים מסוריים לנטיית לבו של הפוסק. דוגמה לעניינים הנתונים להבדלי גישות היא משקלן היחס של ראיות מדברי חז"ל או מהראשונים כנגד דברי האחרונים, הגדרת 'שעת הדחק', מעמדו של מנהג שמסתמך על שיטה יחידאית בהלכה, ועוד. לפיכך, על העיסוק בדרך חשיבתם והכרעתם של פוסקי הלכה להתבסס על הבנה מלאה של אופי השיח ההלכתי, ולהיעשות במתינות, בבררנות ובדקדוק.